Кобалія Д. Р., Данилюк П. П., Кривоносов В. С.

Дослідження комплексу якорів XVIII ст. біля о. Хортиці у 2012 – 2013 рр.

Стаття присвячена вивченню та інтерпретації комплексу якорів Дніпровської гребної флотилії 1736 — 1739 рр. В роботі представлені етапи підводних досліджень, аналіз розташування знахідок, їх стан та опис. Надана типологія якорів комплексу. Автори дійшли висновку, що причиною виникнення пам'ятки могли бути встановлення брандвахти або цілеспрямоване затоплення уламків якорів за наказом контр-адмірала Я. Барша.

Kobalia D. R., Danyluk P. P., Krivonosov V. S.

The research of the XVIII cent. anchors complex near Khortytsya island in 2012 – 2013

The article is devoted to the study and interpretation of the complex of anchors of the Dnieper flotilla 1736 — 1739. The stages of underwater research, the analysis of the finds locations, their condition and description are presented in the work. The authors propose the typology of the anchors and come to the conclusion that the emergence of the monument could be caused by the establishment of brandvahta or by the purposeful sinking of the broken anchors by order of Rear Admiral J. Barsh.

Шаповалов Г. І.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ КУЛЬТОВІ МОДЕЛІ ЯКОРІВ Т-ПОДІБНОГО ТИПУ, ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕРБА

Автор не вперше звертається до теми пов`язаної із виявленням, введенням в науковий обіг та інтерпретацією середньовічних вотивних моделей якорів Північного Причорномор`я [1; 2; 3; 4]. Дана робота присвячена моделям вотивних якорів, які за формою є копіями реальних середньовічних корабельних якорів типу D за класифікацією Г. Кепітена [5]. У зв'язку з тим, що вони дійсно нагадують перевернуту латинську літеру «Т» О. Шамрай пропонує називати їх якорями Т-подібного типу [6]. На підтримку слушної пропозиції О. Шамрая варто нагадати про сакральну символіку літери «Т». Добре відомо, що у грецькій абетці літера «Т» має назву «Тау». У ставрографії символ тау-хреста ототожнюється з хрестом-розп'яттям. Більшість дослідників вважають, що саме на такому хресті був розіпнутий Ісус Христос.

Ковані із заліза якорі цього типу були найпоширенішими, у порівнянні з використанням інших типів, у басейнах Середземного та Чорного морів. Дискусія щодо появи такого типу якоря триває, але деякі дослідники припускають можливість його використання вже у I ст. н. е. [7]. Знахідки окремих значних фрагментів таких якорів при розкопках портової частини Херсонесу дозволили нам припустити, що ними користувалися до XIV ст. [8]. Нагадаємо, що еталоном збереженості подібних артефактів залишається якір знайдений у 1974 р. в Дніпрі біля острова Хортиця поруч із поселенням часів Київської Русі (рис. 1). Головними конструктивними ознаками тільки цього типу якоря є: по-перше, перпендикулярне співвідношення вертикальної його частини (веретена) з горизонтальною частиною розташованою внизу якоря (рогами); по-друге, далеко виступаюча

вниз деталь, яка є продовженням веретена (п`ятка) і по-третє, загнуті вгору паралельно веретену розплескані кінці рогів (лапи). Верхня частина веретена звичайно розплескана і має два отвори: верхній — для кільця (рима), а нижній — для закріплення штока, який розміщувався перпендикулярно по відношенню до рогів [9].

Відомо, що І. Бартоломей, ще у 1860 р. під час дискусії, щодо загадкового знаку викарбуваного на сріблянику князя Ярослава, припускав, що на монеті зображено якір, зроблений з міцного важкого дерева й окутий залізним листом, де крапки могли б означати цвяхи цієї основи, а кільце зроблене для протягування каната. Бартоломей вважав таке пояснення простим і природним [10, с. 168].

Досягнення підводної археології XX — початку XXI ст. і накопичення, у зв`язку із цим, потужної джерельної бази щодо типології античних та середньовічних якорів поширених, зокрема, у Чорному морі і Дніпрі дозволили остаточно підтвердити припущення І. Бартоломея.

Порівняльний аналіз зображення символу на монеті із реальними якорями дозволив довести, що на сріблянику князя Ярослава достатньо реалістично зображено якір типу D або Т-подібного типу (рис. 2). Як бачимо, веретено якоря зображено двома вертикальними майже паралельними лініями, які ледве звужуються вгору. У його верхній частині розміщено кільце (рим) у вигляді кола, яке значно ширше за веретено. У нижній частині веретена двома парелельними лініями, перпендикулярно до нього, зображено якірні роги. Від нижньої лінії рогів загостреним донизу трикутником позначено п`ятку. Загнуті вгору кінці рогів (лапи) на монетному зображенні якоря також виконані двома лініями. При цьому, зовнішні лінії зображено паралельними, а внутрішні заокруглено вигнуті назовні і поєднуються із зовнішніми. Місця їх поєднання утворюють гострі кути у вигляді зубців.

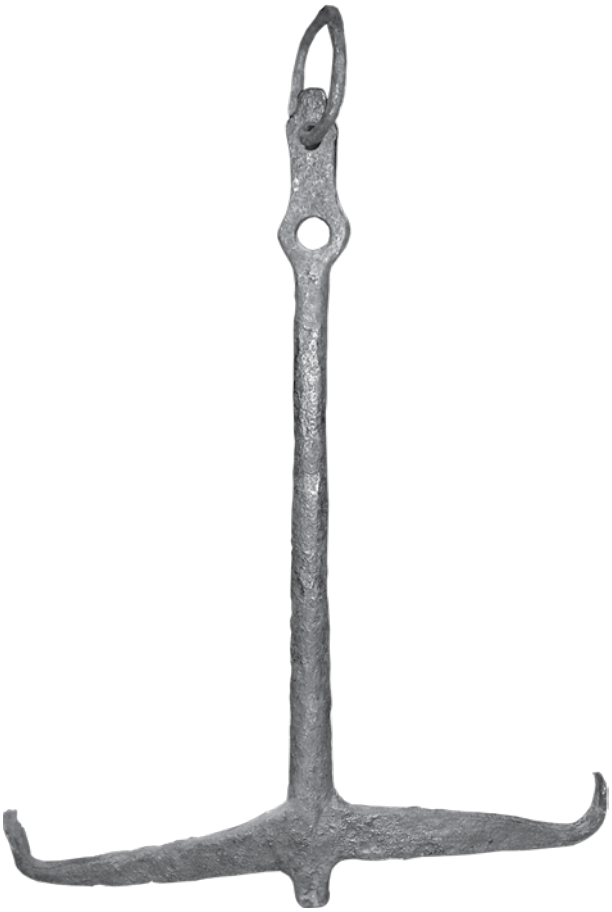

Рис. 1

Рис. 2

Зображення якоря прикрашено шістьма кульками: одна з них розміщена в центрі перетину веретена та рогів, по одній у місцях поєднання рогів з лапами і по одній у верхній частині лап. Кулькою прикрашено і центр кільця нагорі знаку якоря.

З метою надання символу «тризубості» майстер, що виготовляв монетний штамп, збільшив висоту загнутих вгору лап, якими закінчуються роги, до розмірів зменшених ним веретена та рогів. Це порушило пропорції реального корабельного якоря, але дозволило майстру створити княжий знак, що вдало вписався у всю композицію монети. Віддаючи належне високому рівню професійності різьбяра штампа для виготовлення монет князя Ярослава, їх дослідники М. П. Сотникова і І. Г. Спасський писали: «Не будет преувеличением признать эти монеты шедеврами монетного дела для всей Европы и Византии начала XI ст. Исполнитель штемпелей был выдающимся мастером, вдохновившимся современными ему высокими образцами византийской буллы и в совершенстве владевший техническими навыками» [11, с. 9].

Увінчує княжий знак у вигляді якоря маленький хрест вміщений над його центральною частиною. Описаний знак, утворений якорем із хрестом над ним на монеті князя Ярослава, ми ототожнюємо із символом хреста-якоря Святого Климента [12, с. 186].

У зв`язку з викладеним автор вважає за необхідне звернути увагу на нові артефакти, які розширюють і поглиблюють джерельну базу дослідження питання виникнення та розвитку «тризубого» княжого знаку часів Київської Русі. Адже з часом він стане українським національним гербом.

Судакською експедицією Кримського філіалу Інституту археології НАН України у період з 1986 по 2010 рр. проводились підводні дослідження в акваторії бухти Лімена-Кале (м. Судак). Встановлено, що акваторія бухти була морською гаванню візантійського торговельно-ремісничого міста Сугдеї-Солдаї протягом VII – XV ст. Основний археологічний матеріал, виявлений поруч із залишками портових споруд XII – XV ст., представлений свинцевими печатками-молівдовулами, хрестиками, різними кільцями і моделями якорів. При розкопках Сугдеї подібних артефактів не виявлено, тож дослідники пов`язують їх із діяльністю порту. Багато із цих підводних знахідок не мають аналогів у вітчизняній і європейській археології [13, с. 442]. Особливу цікавість для нашої роботи, серед багатьох моделей якорів, становлять моделі, які імітують якір, що зображено на сріблянику князя Ярослава.

1987 р. у бухті Лімена-Кале неподалік від берега на невеликій глибині у Чорному морі було знайдено перші дев`ять вотивних моделей якорів [1, сс. 259 – 260]. Всі вони виготовлені зі свинцю: вісім з них відлиті у односторонніх формах, а одна – вигнута із свинцевого кованого прутка. Моделі копіюють чотири типи залізних корабельних якорів, які використовувались на Середземному та Чорному морях у I – XIV ст.

Дві моделі з цього комплексу копіюють якоря типу D або Т-подібного типу (рис. 3). У моделі № 1 відсутня верхня частина веретена і у висоту вона складає 32 мм. Довжина перпендикулярно розташованих рогів має 53 мм. Кінці рогів загнуті вгору на висоту 5 і 7 мм та мають незначні вигини в сторони. П'ятка у цієї моделі відсутня. Перетин веретена прямокутний і заовалений розміром 5 х 8 мм.

Модель № 2 так само має пошкодження – відсутня третя частина веретена і половина одного рогу. Вертикальний розмір моделі складає 27 мм, а довжина

горизонтально розташованих рогів має 25 мм. В нижній частині рогів в центрі злегка, виступом 2 мм, позначена п`ятка. Як і у попередньої моделі кінець непошкодженого рогу загнутий вгору та має незначний вигин назовні.

Регулярні подвижницькі системні спостереження співробітника експедиції В. В. Кузьмінова за морським дном в місцях скупчень артефактів в 1997 — 2010 рр. дозволили поповнити колекцію музею «Судацька фортеця» новими унікальними знахідками вотивних моделей якорів. Всього знайдено ще двадцять дві моделі якорів відлитих зі свинцю в односторонніх формах. Всі знахідки мають різну ступінь патинізації, а деякі незначні пошкодження. Вони поділяються за типами якорів і складають п'ять груп відповідно сучасній класифікації античних і середньовічних залізних корабельних якорів за характерними конструктивними особливостями їх типів [14].

Сім моделей, які імітують залізні якорі типу D або Т-подібного типу, складають першу групу у цій колекції. Найвиразнішою в ній, за розмірами і реалістичністю виконання, є модель № 3 (рис. 3). Її висота становить 95 мм, а ширина рогів — 70 мм. Верхня частина веретена має два овальних потовщення, в яких зроблено два отвори. Верхній отвір для рима (кільця) має діаметр 4 мм, а нижній — для штока — 4,5 мм. Роги моделі якоря з'єднані з веретеном під прямим кутом. Кінці рогів загострені і відігнуті в сторони. П'ятка, яка виступає в нижній частині моделі, злегка зміщена по відношенню до веретена. Перетин веретена розміром 5 х 4 мм прямокутний і заовалений. Поверхня моделі дуже добре оброблена після вилучення з форми.

Модель якоря № 4 (рис. 3), у якій відламана верхня частина веретена, має характерно виражені вертикальні лапи трикутної форми на кінцях рогів. Верхня частина веретена частково відсутня. Висота веретена моделі становить 52 мм, а ширина рогів — 50 мм. У нижній частині виступає п'ятка.

Модель № 5 (рис. 3) виділяється тим, що верхня частина її веретена увінчана потовщеним кільцем діаметром 11 мм з отвором діаметром 6 мм. Загальна висота цієї моделі становить 56 мм, а ширина рогів — 33 мм. Товщина моделі на кільці дорівнює 6 мм, а по всій довжині веретена — 5 мм, при ширині 4 мм. Перетин веретена прямокутний, а виступаюча п'ятка закруглена. Модель ретельно оброблена.

Модель якоря № 6 (рис. 3) має у висоту 34 мм, завширшки — 25 мм. У верхній заокругленій частині її веретена, влаштовано два отвори діаметром 2 і 3 мм. По відношенню один до одного вони зміщені. Недбало відлиті і роги моделі. Правий ріг має загин догори, а лівий ріг відсутній (або пошкоджений). П'ятка моделі якоря загострена. Модель оброблена грубо і зберігає сліди литва.

Модель якоря № 7 (рис. 3) аналогічна вище описаній моделі № 6. Вона має у висоту 34 мм, а в ширину — 24 мм. У верхній загостреній частині її веретена влаштовано два отвори діаметром 2 і 3 мм, зміщених по відношенню один до одного. Правий ріг моделі загнутий вгору, а лівий відсутній. П'ятка якірної моделі загострена. Модель так як і попередня оброблена грубо. Не виключено, що моделі 6 і 7 відлиті в одній формі.

Модель якоря № 8 (рис. 3) має у висоту 28 мм, а завширшки — 21 мм. Верхня частина її веретена, ймовірно, відламана. Перетин веретена моделі квадратний — 3 х 3 мм. Лівий ріг має вигин догори, а у правого рогу вигину немає. П'ята обробленої після литва моделі якоря заовалена.

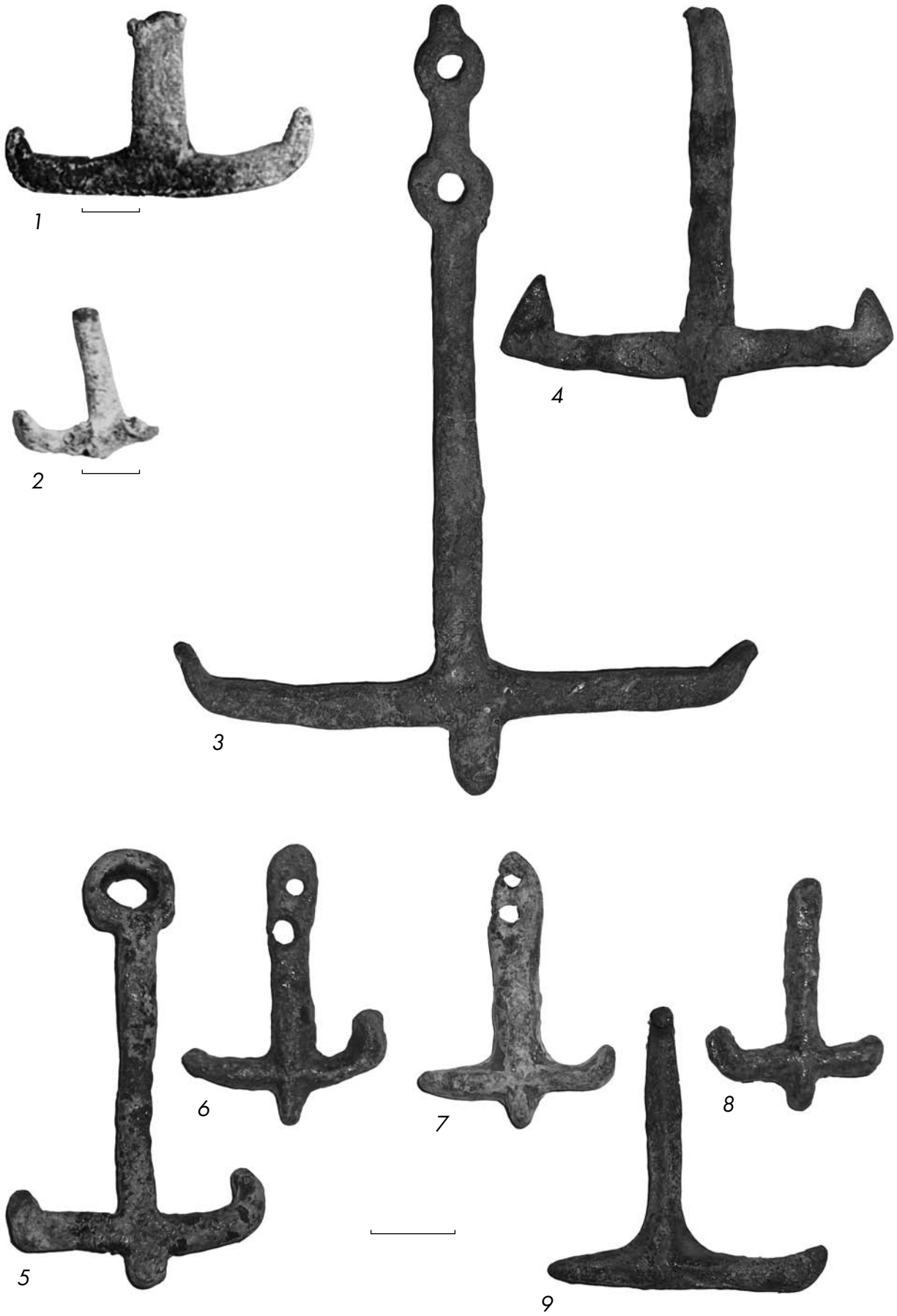

Рис. 3

Модель якоря № 9 (рис. 3) має у висоту 35 мм, а завширшки — 34 мм. Верхня частина веретена цієї моделі заокруглена. Перетин веретена моделі підтрикутний 3 х 3 мм. Правий ріг довше лівого і злегка загнутий вгору. Лівий ріг коротший, загострений і вигину не має. П`ятка у якоря імітованого моделлю відсутня.

А. В. Кузьмінов припускає можливість використання моделей якорів разом із хрестами у якості товарних пломб, які одночасно відігравали роль своєрідних амулетів-оберегів при транспортуванні. Аналогічні знахідки хрестів-пломб у Болгарії, Румунії і Сербії датуються X — XII ст. [13, с. 446].

Накопичення якісно нової джерельної бази дозволяє автору відмовитись від припущення щодо використання вотивів якорів «в якості одного з пожертвувань морським богам» у припортовому святилищі бухти Лимена-Кале [1, с. 239; 3, с. 277]. У зв`язку, з цим варта уваги думка С. Б. Сорочана, щодо того, що знахідки поруч із моделями якорів свинцевих хрестів дозволяють припустити наступне: «Освященные в церкви, они охотно приобретались моряками в качестве официально узаконенных филактериев, которые, вероятно, бросали в море на удачу» [15, с. 117].

Насамкінець зазначимо, що описані дев`ять моделей якорів Т-подібного типу становлять найбільшу за кількістю групу моделей. Загальна кількість колекції якорів, розподілених за типами на п`ять груп, складає тридцять один вотив. За наявності значної кількості різних за розмірами та типами вотивних якорів Судакській археологічній експедиції поки що досі не трапилась жодна форма для відливки моделей.

1931 р. в Корсуні (Херсонесі) при розкопках його північної частини було знайдено односторонню сланцеву форму для відливки культових моделей якорів [16, с. 208, рис. 7]. На підставі супутнього матеріалу, серед якого були і монети, автор розкопок Г. Д. Бєлов датував форму X ст. Форма видовбана у шматку сланцю для відливання вотивних моделей якорів Т-подібного типу. Висота веретена моделі якоря разом з п`яткою складає 60 мм, а ширина рогів — 43 мм. Кінці рогів якоря зображені загнутими вгору паралельно веретену. У верхній частині веретена передбачено утворення у відливках моделей двох отворів. В місці перетину веретена і рогів видовбано вертикально розташований овал для прикраси зовнішньої поверхні моделей.

Як бачимо, кількість моделей якорів X — XII ст. Т-подібного типу становить найбільшу за кількістю групу моделей серед усієї колекції Музею Судакська фортеця. А в Корсуні у X ст. виготовлялися вотиви у вигляді якорів того самого «тризубого» типу тотожних тау-хресту.

На нашу думку, викладене додає більшої переконливості щодо того, що найімовірніше, поява вотивних моделей якорів у Криму пов`язана з відродженням і поширенням у середні віки культу хреста-якоря, як головного християнського символу надії на спасіння. Надважливими чинниками цього явища у духовному житті населення Криму були спочатку страта язичниками Святого Климента у 101 р. через утоплення його корабельним якорем у Чорному морі і чудодійним надбанням у 861 р. його мощей разом із якорем солунськими братами Святими Кирилом і Мефодієм неподалік Корсуня [14, с. 406].

Викладене дозволяє краще зрозуміти середньовічний шлях сакрального символу хрест-якір на реверсі срібляника князя Ярослава Мудрого, а відтак і історичні витоки українського національного герба.

Бібліографія

1. Шаповалов Г. И. Вотивные якоря из Черного моря / Г. И. Шаповалов // СА. — 1990. — № 3. — С. 259 — 260.

2. Шаповалов Г. І. Форми для відливки вотивних якорів з Херсонесу / Г. І. Шаповалов // ДСПК. — Запорожье, 1994. — Т. IV. — С. 222 — 225.

3. Шаповалов Г. И. О находках культовых моделей якорей в Крыму / Г. И. Шаповалов // Сурож, Сугдея, Солдая в истории и культуре Руси-Украины: Материалы науч. конф. (16 — 22 сент. 2002 г.). — К.; Судак, 2002. — С. 276 — 279.

4. Шаповалов Г. І. Судноплавство у духовності давньої України / Г. І. Шаповалов. — Київ — Запоріжжя : Дике Поле, 2001. — 263 с.

5. Kapitan G. Ancient anchors-technology and classification / G. Kapitan // The International Journal of Archaeology and Underwater Explorattion. — 1984. — Vol. 13.1. — P. 33 — 44.

6. Шамрай А. Н. Античные и средневековые железные якоря Т-образного типа из Керченского пролива (каталог находок) / А. Н. Шамрай // Боспорские исследования. — Симферополь — Керчь, 2010. — Вып. XXIV. — С. 469 — 496.

7. Окороков А. В. Якоря корабельные: Методические рекомендации по выявлению, отбору и научному описанию памятников науки и техники в собраниях музеев / А. В. Окороков. — М., 1986. — 44 с.; Датировка и классификация судовых железных якорей III в. до н. э. — XI в. н. э. // Боспорский сборник. — М., 1993. — Вып. 2. — С. 172 — 191.

8. Золотарев М. И. Новые данные для датирования византийских якорей в Северном Причерноморье / М. И. Золотарев, Г. И. Шаповалов // Тезисы науч. докл. и сообщ. Всесоюз. семинара «Международные связи в средневековой Европе». — Запорожье,1991. — С. 14 — 15.

9. Шаповалов Г. І. Якір V — VII ст. з Дніпра біля острова Хортиця / Г. І. Шаповалов // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 120 — 121.

10. Бартоломей И. А. О Ярославле сребре. Письмо члена-основателя [Археол. общ-ва] И. А. Бартоломея [из Тифлиса, от 27 мая 1860 г.] к члену-основателю А. А. Кунику / И. А. Бартоломей. — М. : ИАО, 1860. — С. 338 — 342.

11. Сотникова М. П. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X — XI веков / М. П. Сотникова, И. Г. Спасский. — Л. : Искусство, 1983. — 239 с.

12. Бєлов О. Ф. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / О. Ф. Бєлов, Г. І. Шаповалов. — Київ — Запоріжжя : Дике Поле, 2008. — 264 с.

13. Кузьминов А. В. Средневековые кресты-пломбы из находок в бухте Лимена-Кале / А. В. Кузьминов // Сугдейский сборник. — Киев — Судак : Академпериодика, 2004. — С. 442 — 446.

14. Фарбей А. М. Новые находки вотивных якорей в бухте Лимена-Кале близ Судака / А. М. Фарбей, Г. И. Шаповалов // Материалы V Судакской междунар. научн. конф. «Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре» (г. Судак, 23 — 24 сентября 2010 г.). — Киев — Судак : «Горобец», 2012. — Вып. V. — С. 401 — 406.

15. Сорочан С. Б. О положении и статусе Сугдеи в VI — IX вв. / С. Б. Сорочан // Древности 2006 — 2008. Харьковский историко-археологический ежегодник. — Харьков : НМЦ«МД», 2008. — С. 108 — 124.

16. Белов Г. Д. Раскопки в северной части Херсонеса в 1931 — 1933 гг. / Г. Д. Белов // МИА. — 1941. — № 4. — С. 202 — 267.

Шаповалов Г. И.

Средневековые культовые модели якорей Т-образного типа, как источник к истории украинского национального герба

В данной публикации рассмотрены и описаны девять средневековых культовых моделей якорей из коллекции музея «Судакская крепость» (г. Судак). Как часть большого комплекса, со дна Черного моря в бухте Лимена-Кале, они датируются XI — XII вв. Особенностью этих моделей является копирование технических характеристик подлинных корабельных якорей Т-образного типа. Изображение якоря этого типа лежит в основе святоклиментовского символа «крест-якорь» помещенного на монете киевского князя Ярослава.

Shapovalov G. I.

Medieval religious models of the T-shaped type anchors as a source for the history of the Ukrainian national emblem

Nine medieval cult models of the anchors from the Sudak Fortress Museum (Sudak city) are studied and described in this publication. As part of a large complex found at the bottom of the Limena Cale Black Sea harbour, the anchors are dated XI — XII centuries. A special feature of these models is to copy the specifications of authentic T-type ship anchors. The image of the anchor of this type is basic for the St. Clement's "cross-anchor" symbol set on the coin of the Kievan Prince Yaroslav.

Кулатова І. М.

РЕШТКИ ТАНДИРА З ПОНИЗЗЯ ПСЛА

Улітку 2015 р. Полтавська експедиція Державного підприємства «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України» (керівник — к. і. н., заслужений працівник культури України О. Б. Супруненко) провела дослідження групи курганів II з трьох насипів неподалік с. Єристівка, у північно-західній частині території Пришибської сільської ради Кременчуцького р-ну Полтавської обл., на ділянці землевідводу під розміщення відвалів ТОВ «Єристівський ГЗК», між селом та Єристівським кар'єром залізистих кварцитів, за 2,1 км на південь від шосе Н-22 «Олександрія — Полтава» [1, арк. 262 — 263].

Група курганів знаходилася на колишній північно-західній околиці Єристівки, за 0,32 — 0,33 км від меж сучасної забудови північного кутка й вул. Шевченка, на підвищеному краї округлого мисоподібного виступу першої тераси лівого берега р. Лизьки — правої притоки р. Сухий Кобелячок (басейн Дніпра, вододіл р. Псел і Сухий Кобелячок), заввишки 3 м над рівнем заплави.

Розорані округлі чи витягнуті в меридіональному напрямку за формою кургани були більш схожі на традиційні у цих місцях підсипки під житлово-господарські будівлі садиб XVIII — XIX ст., споруджені для запобігання підтопленню під час весняних повеней. Вони тривалий час розорювалися, знаходячись спочатку на городах старих садиб села, пізніше — у складі колгоспної сільськогосподарської сівозміни та орендованих угідь ФГ С. Г. Городянка. Навесні 2003 р. більший курган групи — № 1 [2] і навколишні невеликі підвищення були обстежені за експертизи території майбутнього Єристівського родовища залізистих кварцитів [3, арк. 23 — 24]. Невдовзі інформація про них потрапила до наукового